

درآمدی بر تعیین اصالت در نسخه‌های خطی

شهلا کریمی و فریبا فرزام

چکیده:

اصالت، یکی از دو ویژگی ضروری میراث مستندی است که برای ثبت در فهرست حافظه جهانی یونسکو نامزد می‌شوند. برای ارزیابی اصالت و اعتبار هر اثر، به تناسب نوع آن مؤلفه‌هایی جست‌وجو می‌شود. از آنجا که اثبات و احراز اصالت لزوماً مسئله ساده‌ای نیست، بدین جهت نخستین گام برای برگزیدن هر اثر، اطمینان یافتن از اصالت آن است. بدیهی است بدون احراز این ویژگی، گزینه مورد نظر از مرحله ارزیابی خارج خواهد شد. هدف این پژوهش بررسی اصالت نسخه‌های خطی ایرانی (در پهنه فرهنگ و جغرافیای ایران) از منظر برنامه حافظه جهانی است. در این مقاله چگونگی تشخیص اصالت نسخه‌های خطی یا به عبارتی شناسایی مؤلفه‌های اصالت نسخه‌های خطی بررسی شده و در نهایت به تبیین مؤلفه‌های مزبور منجر می‌شود. این مؤلفه‌ها با روش تحقیق سندپژوهی، مصاحبه و به کمک فن دلفی حاصل شده و مبتنی بر شناخت ویژگی‌های مرتبط با اصالت و اعتبار نسخه‌های خطی برای ثبت است. در این مقاله نیز به مرور ویژگی‌های نسخه‌های خطی پرداخته‌ایم. پس از تدوین سیاهه محقق ساخته که از بین متخصصان تعداد ۱۰ نفر نظرات خود را بیان داشتند، با کمک میانگین و تعیین رتبه‌بندی اهمیت این مؤلفه‌ها، ۳۲ مؤلفه برای معیار اصالت به دست آمد و طی ۲ دور به نتیجه مطلوب رسیدند. نتیجه مطلوب در اینجا میانگین بالاتر از ۳ در نظر گرفته شده بود. لازم به ذکر است که نتایج تحقیق با داده‌ها یکی است.

کلیدواژه‌ها

حافظه جهانی، یونسکو، میراث مکتوب، اصالت، نسخه‌های خطی، ایران، مؤلفه.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره اول، بهار ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۳؛ صص: ۱۶۰-۱۷۷

درآمدی بر تعیین اصالت در نسخه‌های خطی^۱

شهلا کریمی^۲ و فریبا فرزام^۳

مقدمه:

در جزوه^۴ آموزشی دوره‌های تخصصی نسخه‌شناسی (۲۰۰۳)^۵ این چنین بیان شده است: برخلاف کتاب‌های چاپی هر یک از نسخه‌های خطی، گواه منحصر به فردی است که بررسی آن نیازمند روش‌های گوناگونی است. نسخه‌های خطی پیش از همه، کتاب‌هایی هستند که گاه شامل چند اثر متنوع هستند. نسخه‌برداری، انتشار، تعلق به مکانی علمی یا شخصیتی شناخته شده یا ناشناس، بیانگر موقعیت علمی زمانه و نشانی از جریان دانش در زمان و مکان خود نیز هست. علاوه بر این، نسخه‌های خطی، دست‌نوشته‌های یک سند تاریخی است که می‌تواند از جنبه تولید، خصوصیات فیزیکی و تزئینات مورد بررسی قرار گیرد.

ایران به جهت دارا بودن گنجینه‌های ارزشمند نسخ خطی - علی‌رغم خارج شدن تعداد پرشماری از نسخه‌های خطی ایرانی در مقاطع مختلف تاریخی - دارای اعتبار و جایگاهی والا در جهان است و عمده آثار علمی و هنری و در حقیقت بخش بزرگی از میراث مستند ایران در قالب نسخه‌های خطی بر جای مانده است. باید ضمن حفاظت و نگهداری از این مجموعه‌ها برای معرفی و در دسترس قرار دادن و استفاده از محتوای آن‌ها و آشناساختن نسل جدید (در سطح ملی و جهانی) با این پیشینه علمی و تاریخی، اقدامات لازم صورت گیرد.^۶

در دایرةالمعارف کتابداری ایران، نسخه‌خطی چنین تعریف شده است: در اصطلاح به کتاب‌های قدیمی گفته می‌شود که با دست نوشته شده باشد و چاپی نباشد.

۱. مقاله برگرفته از پایان‌نامه با عنوان: بررسی معیارهای ارزیابی میراث مستند در برنامه حافظه جهانی یونسکو جهت شناسایی مؤلفه‌های مورد نظر برای ثبت آثار مستند ایرانی: ارائه یک دستورالعمل پیشنهادی.

۲. کارشناسی ارشد علم اطلاعات و دانش‌شناسی؛

sh.x.karimi@gmail.com

۳. عضو کمیته حافظه ملی ایران؛

faribafarzam@yahoo.com

۴. محمدحسین مرعشی (۱۳۹۱). آئین شناساندن نسخه‌های خطی/ مؤسسه پژوهش و تاریخ متون (پاریس). اوراق عتیق: مجموعه مطالعات متن‌پژوهی، نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری: دفتر اول. به‌کوشش محمد حسین حکیم. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

۵. مؤسسه پژوهش و تاریخ متون پاریس: یک گروه تحقیقاتی و پژوهشی است که در ژانویه ۱۹۹۵ و با همکاری اساتید و پژوهشگران مرکز ملی تحقیقات علمی



در ادبیات فارسی آنچه که «نسخه‌خطی» خوانده می‌شود، کتاب‌هایی است که عموماً در دوران پیش از رواج صنعت چاپ در ایران و کشورهای اسلامی تولید شده‌اند.

در تعریف اصطلاحی نسخه‌خطی می‌توان گفت: اوراقی که روی آن مطالبی با دست، با قلم و مرکب نوشته شده و آن اوراق از یک طرف به هم متصل و پیوسته و از طرف عطف بین دو جلد قرار گرفته باشند نسخه‌خطی به‌شمار می‌روند. این دست نوشته ممکن است از جانب خود مؤلف یا یکی از شاگردان وی باشد و ممکن است به خط یکی از دانشمندان پس از حیات مؤلف یا یکی از کاتبان نوشته شده باشد (عظیمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸۲).

در تاریخ نسخه‌خطی، وجود مرکب و کاغذ و قید دست‌نویس و مربوط به دوران قبل از اختراع چاپ بودن، ضروری است (فدایی، ۱۳۸۶، ص ۱۱).

در برنامه میراث مستند حافظه جهانی از جمله میراث مکتوب مهم و ثبت‌شده از جانب تمامی کشورها، نسخه‌های خطی است. در این برنامه، معیار اصالت، اولین اصل و مهم‌ترین معیار سنجش میراث مستند می‌باشد؛ در راهنمای عمومی این برنامه در بحث اصالت توضیحاتی ارائه شده است:

نمونه‌های تاریخی زیادی از جعلی و تقلبی بودن آثار وجود دارند، رونوشت‌های تقلبی که ادعای اصل بودن دارند، فریبکاری‌های عمدی، اسناد واقعی که محتوای آن‌ها مخدوش شده است، و به‌همین ترتیب این اسناد می‌توانند به هر شکل و فرمی باشند. این مدارک علی‌رغم دقت زیاد، ممکن است با فقره اصلی اشتباه گرفته شوند؛ بنابراین اثبات و احراز اصالت مسئله ساده‌ای نیست. گاهی اوقات اصل اثر دیگر وجود ندارد و برای احراز این اصالت فقط با شناسایی رونوشت‌های تاریخی می‌توان اصالت را مشخص کرد؛ این نسخه‌ها نیز به نوبه خود ویژگی‌های اصلی و متمایزی دارند مانند مواردی از نسخه‌های خطی قرون وسطی. قدیمی‌ترین حامل نیز الزاماً معتبرترین محتوا را ندارد و به آسانی رونوشت و اصل آن می‌تواند دیگر وجود نداشته باشد (ادموندسان، ۲۰۰۲، ص ۲۱؛ راهنمای ثبت حافظه جهانی، ۲۰۱۲). در این پژوهش معیار اصالت نسخه‌های خطی موردپرسش و بررسی قرار گرفته است.

سؤال پژوهش

مهم‌ترین مؤلفه‌های معیار اصالت نسخه‌های خطی برای ثبت در برنامه حافظه جهانی چیست؟

روش پژوهش

این مؤلفه‌ها با روش تحقیق سندپژوهی، مصاحبه و به کمک فن دلفی حاصل شده و مبتنی بر شناخت ویژگی‌های مرتبط با اصالت و اعتبار نسخه‌های خطی ایران است.

پاریس)، دانشگاه جدید سوربون (پاریس III)، مؤسسه ملی زبان‌ها و تمدن‌های شرق (پاریس) و دانشکده کاربردی مطالعات عالی پاریس شکل گرفت. این گروه با گردهم آوردن محققان و کارشناسان متعدد فرانسوی و خارجی به مطالعه و پژوهش در زمینه زبان‌ها، فرهنگ‌ها، جوامع، ادبیات و تاریخ ایران زمین از قرن ششم پیش از میلاد تا عصر حاضر می‌پردازد. بدین ترتیب می‌توان گفت که علوم انسانی و اجتماعی اصل و مبنای تحقیقات این گروه را تشکیل می‌دهند و عرصه جغرافیایی پژوهش‌ها و مطالعات این گروه حوزه بسیار گسترده‌ای از مرزها و کشورهای تحت تسلط ایران باستان تا مرزهای ایران کنونی را تحت پوشش قرار می‌دهد و شامل افغانستان، پاکستان، کشورهای تازه‌تأسیس و استقلال‌یافته قفقاز و آسیای مرکزی و برخی از مناطق و کشورهای خاورمیانه می‌شود. ۶. تا به حال چنین مطرح می‌شد که کشور ترکیه با داشتن حدود ۳۰۰ هزار نسخه‌خطی، اولین رتبه را در دنیا از حیث تعداد نسخه‌های خطی دارد؛ و تعداد نسخه‌های خطی موجود در ایران نیز نزدیک به رقم موجود در ترکیه تخمین زده می‌شد. اما مطابق با بررسی‌هایی که اخیراً صورت گرفته، این تعداد در ایران نزدیک به پانصد هزار نسخه تخمین زده می‌شود. و این تخمین این نکته را در پی خواهد داشت که کشور ایران اولین رتبه را در دنیا از حیث تعداد نسخه‌های خطی دارد (عظیمی، ۱۳۸۳).

در این مقاله ابتدا مروری بر ویژگی‌های نسخه‌های خطی که به روش سندپژوهشی و مطالعه منابع به دست آمده پرداخته شده است. سپس در یک جدول، مؤلفه‌های حاصل از روش دلفی و جمع‌بندی حاصل از آن ارائه شده است.

مروری بر ویژگی‌های نسخه‌های خطی

نسخه به خط مؤلف یا زیر نظر مؤلف: قبل از پیدایش صنعت چاپ، تکثیر و انتشار مطالب علمی از طریق نسخه‌نویسی انجام می‌شده و صحت و سقم مطالب آن، به میزان دقت و اطلاع کاتبان بستگی داشته است. تحریفات و تصحیفاتی هم به اقتضای زمان و پیشینه نسخه‌نویسان در نگارش نسخه‌ها صورت گرفته است. با توجه به اینکه نسخه‌های متعددی از یک عنوان کتاب را چندین کاتب در زمان‌های مختلف استنساخ می‌کرده‌اند، تفاوت مشخصه‌های فیزیکی این نسخه‌ها همچون کاتب، محل کتابت، تاریخ کتابت، نوع خط، نوع کاغذ و نوع جلد با نسخه‌های دیگر امری بدیهی است. هر نسخه از کتاب خطی ویژگی‌های نسخه‌شناسی مربوط به خود را دارد و هرگز قواعدی پایه‌ای و همه‌گیر که در تمامی ادوار نسخه‌نویسی و در سراسر جهان اسلام به عنوان معیار و روش مسلم مورد توجه کاتبان بوده باشد وجود ندارد. از این رو از یک کتاب، نسخه‌های متعدد با تفاوت‌های اندک و گاه بسیار فاحش به وجود می‌آمده است، بنابراین هیچ دو نسخه خطی را نمی‌توان یافت که عیناً اطلاعات نسخه‌شناسی آن‌ها یکسان باشند (فدایی، ۱۳۸۶، ص ۵؛ عظیمی، ۱۳۸۹، ص ۲۶).

بهترین نسخه آن نسخه‌ای است که کامل بوده و عنوان کتاب و نام مؤلف و همه مطالب آن به وسیله مؤلف کتابت شده باشد و یا آنکه مؤلف اشاره به کتابت آن کرده و یا آن را املاء کرده و یا اجازه آن را داده باشد و چنین نسخه را نسخه مادر می‌نامند. در برخورد با این گونه نسخ باید دقت شود که آن محصول کتابت ناسخان نباشد، زیرا بسا اتفاق می‌افتد که ناسخان غیرعالم عبارت مؤلف را در آخر کتاب ذکر می‌کنند و اضافه نمی‌کند که این نسخه از روی نسخه اصلی بازنویسی شده و خواننده می‌پندارد که آن نسخه به خط مؤلف است. در این مورد تحقیق‌کننده باید از نوع خط و کاغذ پی ببرد که این نسخه اصلی است یا آنکه از روی نسخه اصلی کتابت شده است در حقیقت نسخه اصل به نسخه‌ای گفته می‌شود که به دست مؤلف کتابت شده یا تحت نظر وی توسط یک کاتب نوشته شده باشد چنین نسخه‌ای از دیدگاه درستی متن مهم‌ترین و اصلی‌ترین دست‌نویس یک اثر به شمار می‌آید و به همین دلیل دستیابی به چنین نسخه‌ای برای تصحیح یک متن، اهمیت بسیاری دارد (محقق، ۱۳۸۶؛ صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۰؛ رحیمی‌ریسه، ۱۳۸۴).^۱

نسخه‌های اصل را می‌توان به دو گونه متفاوت بخش‌بندی کرد: مسوده و مبیضه.

۱. واژه اصل را در موارد دیگری نیز به کار برده‌اند. مثلاً در شرح‌ها متنی را که بر آن شرح نوشته شده بود اصل می‌نامیدند. همچنین در متونی که ترجمه‌ای از آن‌ها انجام شده بود، متن ترجمه را با نام ترجمه و متنی را که ترجمه شده بود به نام اصل می‌خواندند. با این وجود آنچه را که در نسخه‌شناسی به نام نسخه اصل می‌خوانیم همان دست‌نویسی است که به قلم مؤلف بوده یا زیر نظر او نوشته شده باشد.



شیوه‌های پیشینیان در مقابله و تصحیح نسخه: شیوه کهن رایج بودن نسخه‌ها موجب می‌شد که با هر بار استنساخ از روی نسخه‌ها، نادرستی‌هایی به نسخه‌های بعدی افزوده شود. این نادرستی‌ها بدین دلیل بود که با هر استنساخ بدخوانی یا افتادگی‌هایی به نسخه تازه‌تر منتقل می‌شد. گاهی نیز به دلایل فکری و عقیدتی برخی کاتبان به دستکاری متن می‌پرداختند. به همین دلیل از همان ابتدا، برای جلوگیری از ورود نادرستی به نسخه‌ها روش‌هایی را در پیش گرفته بودند که از آن با عنوان عمومی تصحیح نسخه^۱ یاد می‌کنیم.

الف) شیوه‌های قدیم تصحیح نسخه: دشواری‌ها و نادرستی‌هایی که در نگارش متون پیش می‌آمد موجب می‌شد تا دانشمندان برای از میان برداشتن نادرستی‌های پدیدآمده در نوشته‌ها راهکارهایی را در پیش گیرند که از آن با عنوان تصحیح نسخه‌ها یاد می‌کنیم. از انواع شیوه‌های قدیم تصحیح نسخه سماع و قرائت، اجازه و بلاغ را می‌توان نام برد؛

ب) یکی دیگر از شیوه‌های تصحیح نسخه در میان قدما شیوه مقابله است، برای اینکار تلاش می‌کردند تا نسخه دیگری از یک اثر را به دست آورده و نادرستی نسخه خود را از راه مقابله با آن نسخه دریافته و تصحیح کنند. در چنین مواردی بایسته است تا اشاره شود که نسخه مقابله شده و به روش‌های مختلفی انجام می‌شده است: مقابله با نسخه‌های اصل، مقابله با نسخه‌های دیگر، مقابله با نسخه منقول عنها، شیوه جمع و تصحیح (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۶-۴۶).

باید به کهن بودن نسخه‌ها (اگر تاریخ نداشته باشند) توجه شود؛ زیرا کهنه بودن نسخه اصالت نوشته‌ها را در خود نهفته دارد، چون ممکن است نسخه‌های بعد که از روی نسخه کهن نوشته شده است در ضبط واژه‌ها دچار اشتباه شده باشند و این امر یا به دلیل مخدوش بودن متن اصلی و یا به دلیل ناآگاهی ناسخ و یا به دلیل نامأنوس بودن واژه بوده باشد. گاه نیز کاتب به عمد نسخه مکتوب خود را به نسخه اصلی شبیه و کهنه‌نما می‌سازد. شایع‌ترین روش کهنه‌نماکردن آن است که خط، کاغذ و صحافی تقلید شود (فروهر، ۱۳۸۶؛ عظیمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸۴).

از جمله ویژگی‌هایی که نسخه‌های خطی دارند و می‌توان از طریق آن‌ها اصالت نسخه‌ها را به دست آورد: نام کاتب، تاریخ و محل تحریر، نوع خط، کاغذ و تعداد و اندازه اوراق، آرایش‌ها و تذهیب و تصویر، نوع و جنس جلد، حواشی، مقابله و تصحیح، یادداشت‌های اوراق صدور و ذیل نسخه، نام واقف و تاریخ وقف، تملک‌ها و شماره اموال و دستیابی نسخه در کتابخانه (عظیمی، ۱۳۸۹، ص ۲۸؛ فدایی، ۱۳۸۶، ص ۱۷۷). مذهب، گردآورنده، مترجم، مصحح، محشی، از جمله موارد دیگری است که می‌توان در شناسایی نسخه به آن توجه کرد^۲.

انجام متن: «انجام» شامل عباراتی است که در پایان یک متن توسط مؤلف آن اثر

۱. تصحیح: هرگاه چند نسخه خطی بازمانده از یک کتاب را با یکدیگر مقایسه کرده و به یک متن درست‌تر و نزدیک‌تر به تألیف اصلی دست می‌یابیم. مصحح پس از شناسایی نسخه‌های بازمانده، باید اعتبار اصالت و ارزش آن‌ها را تعیین کند و بامقابله چند نسخه به متنی جدید و متفاوت از هر یک از آن‌ها برسد (قیلج‌خانی، ۱۳۸۸، ص ۹۲).

۲. از آنجا که در فهرست‌نویسی نسخ خطی این مؤلفه‌ها در نظر گرفته می‌شود، در بخش اصالت نیز ذکر شده و فقط برای نمونه نقش و تأثیر مذهب در اینجا ذکر می‌شود: در کتاب دست‌نویس از ترجمه تفسیر طبری (کتابخانه کاخ گلستان، مورخ ۱۶۰۸ ق.) یادداشت تذهیب‌گر نسخه را در زیر آن می‌بینیم: تذهیب‌گر در یادداشت خود از کاتب و مذهب به صورت جداگانه یاد کرده است. تذهیب از دیرباز به صورت یک پیشه مستقل در میان پیشه‌های کتاب‌پردازی شناخته می‌شد و افراد بسیاری را سراغ داریم که نامشان همراه با لقب مذهب در متون یاد شده است. این پیشه در دوره تیموری از اهمیت بسیاری برخوردار شد چنان‌که شماری از مهم‌ترین شاهکارهای تذهیب دوره اسلامی در دستگاه شاهزادگان تیموری پدید آمده است و اهمیت این پیشه چنان بود که ابراهیم سلطان تیموری در سال ۸۳۵ ق. طی منشوری سمت کلانتری و سرپرستی نقاشان، ملجدان و مروقان کارگاه کتاب‌آرایی خود را به خواجه نصیر مذهب محول کرد (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص ۳۳۱).



نگاشته شده و نشان می‌دهد که متن مذکور در آن جایگاه به پایان رسیده است. گاهی نیز نویسندگان، اطلاعاتی چون نام خودشان، تاریخ پایان نگارش متن و جایگاه آن را در انجام ثبت می‌کردند. انجام اثر در پایان نسخه و درست پیش از «انجامه» آورده می‌شود. توجه شود که انجام یک اثر معمولاً در متن‌شناسی به کار می‌آید و در نسخه‌شناسی کاربرد ندارد؛ اما گاهی کاتبان، عبارت انجام را همراه «انجامه» کتابت می‌کردند تا از متن متمایز شود. در این موارد، انجام دارای خصائص نسخه‌شناسی نیز خواهد بود؛ انجام‌ها نیز دارای انواع بوده‌اند؛ این یک امر بدیهی است که در نسخه‌های اصل به خط مؤلف «انجام» نسخه با «انجامه» آن یکی است؛ ولی گاهی نویسندگان، عبارت انجام را به شکلی جداگانه از انجامه نسخه می‌نوشتند تا کاتبان دریابند که متن با فلان عبارت پایان یافته و نباید انجامه مؤلف را به جای انجام نقل کنند؛ یک شیوه نوشتن انجام توسط کاتبان آگاه به شیوه‌های نسخه‌پردازی انجام می‌شد، چنین بود که کاتب، عبارتی را پیش از انجام می‌نوشت تا خواننده دریابد که عبارت مذکور، مربوط به مؤلف است و با انجامه کاتب تفاوت دارد. برای این مقصود از عباراتی چون «حکایه خط‌المصنف»، «صورت خط‌المصنف رحمه‌الله» و «صورة ما کتبه‌المصنف بخطه» استفاده می‌شد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۷۶-۸۱).

انجامه کاتب: «انجامه» شامل عباراتی است که توسط کاتب در پایان نسخه نوشته شده و در آن به ذکر آگاهی‌هایی چون: نام کاتب، تاریخ کتابت نسخه و گاه اطلاعات دیگری از قبیل جایگاه کتابت نسخه، نام سفارش‌دهنده و مواردی از این دست پرداخته می‌شد. بدیهی است که در «مجموعه‌ها» برای هر کدام از آثار، انجامه جداگانه‌ای نوشته می‌شد. در حقیقت انجامه را می‌توان شناسنامه نسخه دانست، زیرا مشخصات اساسی نسخه در آن ثبت می‌شد. از این دیدگاه، انجامه را باید مهم‌ترین شناسه یک نسخه به‌شمار آورد. انجامه‌ها از دیرباز در نسخه‌های خطی به کار رفته است و از سده‌های نخستین اسلامی آن را در نسخه‌های خطی می‌بینیم. از همین‌رو انجامه، از حساس‌ترین مندرجات نسخه‌های خطی به‌شمار می‌رود. به‌همین دلیل نسخه‌سازان مزور، آن را جای مناسبی برای جعل و تزویر نسخ می‌دانستند. ترقیمه مزور، نسبت نسخه به کاتب اصلی را تغییر می‌دهد و یا زمان و مکان کتابت را غیرواقعی نشان می‌دهد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۸۳؛ عظیمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸۳؛ افشار، ۱۳۸۱).

پشت نسخه - صفحه عنوان - ظهر: پشت نسخه عبارت است از یک و گاهی دو برگه نخستین از نسخه که اطلاعاتی چون نام اثر و نام نویسنده را در آن ثبت می‌کردند. افزون بر این دو آگاهی اصلی، گاهی اطلاعاتی چون نام سفارش‌دهنده نسخه را در آن می‌نوشتند و اگر شخص سفارش‌دهنده یکی از پادشاهان یا امرا بود، در پشت نسخه عباراتی نوشته می‌شد حاکی از اینکه نسخه به رسم (برای) خزانه کتب وی نوشته شده است. افزون بر

۱. «واژه انجامه» برابر نهاده‌ای فارسی برای اصطلاح «ترقیمه» است. این اصطلاح در سال‌های اخیر از سوی برخی استادان پیشنهاد شده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۸۳).

۲. از موارد جعل و خدشه در انجامه: تاریخ کتابت، تغییر یا حک نام صاحب نسخه، تغییر یا حک نام کاتب/مصور/مذهب، تغییر یا حک نام مهدی‌الیه، برای اطلاعات بیشتر به افشار، ۱۳۸۱، ص ۳۹-۱۰۰ مراجعه کنید.



نام کتاب و نویسنده و همچنین «به رسم خزانه» که توسط کاتب در پشت نسخه نوشته می‌شد، گاهی نیز یادداشت‌هایی توسط صاحبان بعدی دست‌نویس در پشت نسخه‌ها نوشته می‌شد. این یادداشت‌ها بسیار گوناگون است و مواردی چون تاریخ تولد فرزندان، یادداشت‌های خرید و فروش یا نقل و انتقال‌های نسخه مانند هبه کردن یا به ارث رسیدن را دربرمی‌گیرد. همچنین در نسخه‌هایی که در کتابخانه‌های پادشاهان و بزرگان نگهداری می‌شد، هنگام تغییر کتابداران، یادداشت‌هایی مبنی بر «عرض دیدن نسخه‌ها» در «پشت نسخه‌ها» نوشته می‌شد. در مورد نسخه‌های وقفی نیز گاهی خطبه وقف را در پشت نسخه ثبت می‌کردند. از آنجا که این یادداشت‌ها در برخی از موارد دارای تاریخ می‌باشد، اطلاعات مندرج در آن‌ها برای آگاهی از تاریخچه نسخه بسیار مهم است. این دانسته‌ها به‌ویژه در زمانی که نسخه دارای نقص یا افتادگی در انجامه باشد برای تشخیص حدود کتابت نسخه راهگشاست (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۶۵ و ۲۶۸).

فهرست نسخه: شامل یک یا چند صفحه نخستین از نسخه است که مندرجات موجود در نسخه را در آن ثبت می‌کردند. یک تفاوت اصلی میان «پشت نسخه» و «فهرست» نسخه وجود دارد و آن اینکه در فهرست نسخه به یادکرد مندرجات درونی نسخه پرداخته می‌شد اما در «پشت نسخه» معمولاً اطلاعاتی چون نام اثر، نام نویسنده و آگاهی‌هایی از این دست درج می‌شد. فهرست نسخه‌ها گاهی ساده بوده و صرفاً شامل ذکر مندرجات آن است اما در نسخه‌های نفیس، فهرست نسخه را به شیوه‌هایی چون تذهیب می‌آراستند. این امر موجب شده است که تزئین فهرست نسخه به شیوه‌های خاص در کتاب‌آرایی بدل شود. در فهرست برخی از نسخه‌ها فقط به ذکر عناوین مندرجات آن نسخه می‌پرداختند اما برخی فهرست‌ها حاوی عناوین مندرجات نسخه همراه با شماره صفحه آن است. بدیهی است که تهیه فهرست‌های دارای شماره صفحه مختص به همان یک نسخه است و برای نسخه‌های دیگر آن متن کاربرد ندارد و لذا تعبیه چنین فهرسی از ابتکارات کاتب بوده و یا به سفارش یا توسط صاحب نسخه به آن افزوده می‌شد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۶۱).

تشخیص عنوان و مؤلف هر کتاب خطی، محتوا و موضوع و سرفصل‌های کتاب، نقش آن کتاب در تاریخ آن علم، زبان، فهرست ابواب و فصول و آغاز و انجام کتاب، جایگاه مؤلف در میان دانشمندان آن موضوع از جمله دیگر موارد شناسایی نسخه خطی است (عظیمی، ۱۳۸۹، ص ۱۳ و ۳۳).

حواشی^۱: حاشیه از نظر نقد نسخه‌شناسی بسیار مهم است، زیرا ممکن است کاتب دانشمندی حاشیه را نوشته و اطلاعات گرانمایی را آورده باشد که داخل کتاب نیامده است. حواشی نسخه‌ها در حوزه نسخه‌شناسی و تصحیح نسخه‌های خطی از مهم‌ترین متعلقات

۱. حاشیه‌نویسی، حاشیه‌نگاری: اظهارنظر و نوشتن مطلبی به نظم و نثر، در حاشیه کتاب یا رساله که اغلب به‌وسیله هنرمندانی که در آن فن نیز مهارت دارند، انجام می‌شود؛ مثلاً حاشیه‌نگاری یک خوشنویس شاعر بر حاشیه دیوان شاعری دیگر (قبیلج‌خانی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۱). به حاشیه تعلیق هم گفته می‌شود. تعلیق در اصطلاح دبیران به معنی یادداشت و تعلیق کردن به معنی یادداشت کردن بوده است (قبیلج‌خانی، ۱۳۸۸، ص ۹۴).



به‌شمار می‌رود. در این مورد نخست باید دقت کرد که آیا خط حواشی و اضافات با خط اصل متن یکسان است و به‌دست مؤلف یا کاتب کتابت شده یا متن نسخه در زمانی و حاشیه در روزگاری دیگر و به‌دست کاتبی دیگر نوشته شده است. علاوه‌بر آن باید تأمل و بررسی کرد که حواشی مزبور چه رابطه‌ای از نظر ساختاری و معنایی با متن دارد؛ زیرا در این نسخه‌های مختلف، حاشیه‌های گوناگون دیده می‌شود و می‌توان آن‌ها را طبقه‌بندی کرد (فدایی، ۱۳۸۶، ص ۷۷-۸۰).

جلوه‌های هنری و آرایه‌های نسخه: آرایه‌های نسخه دربرگیرنده تمام فنون هنری است که با هدف آراستن و زیبایی بیشتر در نسخه‌ها اجرا می‌شد. این آرایه‌ها معمولاً پس از پایان کتابت نسخه و پیش از تجلید آن بر نسخه اجرا می‌شد. این آرایه‌ها بسیار گوناگون است و شامل ترسیم نقوش گوناگون در بخش‌هایی چون پشت نسخه، سرلوحه‌ها و ایجاد نقوش رنگین بر سطح کاغذ است. برخی از این آرایه‌ها در سرتاسر دوره اسلامی در نسخه‌ها کاربرد داشته و البته شیوه اجرا و کیفیت آن‌ها در طول ادوار دگرگون شده است. برخی دیگر نیز در ادوار متأخرتر ابداع شده و در نسخه‌ها به کار رفته است. برخی نیز در یک دوره و منطقه ابداع شده و پس از طی یک دوره کوتاه رواج، رفته‌رفته از رواج آن‌ها کاسته شده یا به‌کلی منسوخ شده است. در میان هنرمندان ایرانی تزیینات و کتاب‌آرایی، خوشنویسی و تولید انواع مختلف کاغذهای دست‌ساز، جلد و مرکب و ... به‌شکل وسیعی مطرح بوده است. از جمله مواردی که می‌توان نام برد تذهیب، تکحیل، نقاشی با زنگار، حل‌کاری، طلایه‌اندازی بین سطوح و دندان‌موشی است که هر کدام تعریف و ویژگی‌های خاص خود را دارند و طی سده‌های مختلف و مکتب‌های هنری شکل گرفته‌اند. از این انواع، تذهیب خود ویژگی‌ها و انواع خاص خود را دارد که بعضاً برخی از موارد گفته شده را نیز جزو آن می‌دانند و برخی از آن‌ها عبارتند از: اسلیمی، افشان یا زرافشان، تشعیر، جدول، سرترنج، سرلوح، شمشه، سنگرف، طلالاندازی بین سطوح، کتیبه، کمند، لچکی، مرکب الوان و مرقعات که این موارد از هنرهای خاص نسخه‌های خطی کتابت‌شده در ایران است؛ شکل ظاهری انجامه‌ها^۱، تزئین پشت نسخه‌ها نیز جزو همین جلوه‌ها و کتاب‌آرایی می‌باشند.

آرایه‌های کاغذ شامل مجموعه‌ای از شیوه‌هاست که برای آرایش کاغذ نسخه‌ها به‌کار می‌رفت؛ از آن جمله متن و حاشیه، کاغذ الوان، افشان، عکاسی و قطعی را می‌توان نام برد (عظیمی، ۱۳۸۹؛ فدایی، ۱۳۸۶؛ صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۱).

تاریخ نسخه: گاهی برای نسخه‌ها، تاریخی ذکر نمی‌شود یا از علائم، رموز و اشکالی مثل هلال ماه، شکل گل‌ها، حیوانات، پرندگان و مانند آن‌ها استفاده می‌شود. خطوط عمودی و افقی در قرون یازده تا سیزده هجری فراوان یافت می‌شود که هر یک معنای خاصی دارد.

۱. آرایش انجامه جزو آرایش‌های پایانی نسخه‌ها به‌شمار می‌آید؛ یعنی اگر قرار بود تا نسخه‌ای را به شیوه‌های گوناگون بیارایند، تذهیب انجامه در مراحل پایانی انجام می‌گرفت. با این وجود باید یادآور شویم که آرایش انجامه نسخه‌ها به اندازه ترسیم سرلوح یا جدول‌کشی رواج نداشته است. و این شیوه معمولاً در نسخه‌های نفیس انجام می‌شده است. شاید بتوان گفت که مهم‌ترین نمونه‌های تزئین انجامه در نسخه‌های کهن مربوط به انجامه مصحف‌هاست (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۳۱۷).



گاهی در نسخ جعل تاریخ رخ می‌دهد. بعضی دلالتان اقتصادی به‌گونه‌ای با تاریخ بازی می‌کنند تا عمر کتابت آن را بیشتر کنند و ارزش مادی آن را زیاده‌تر جلوه دهند. گاهی تاریخ نسخه خلط می‌شود و نسخه‌نویس، تاریخ کتابت خود را با تاریخ کتابت نسخه‌نویس قبلی یا مؤلف مخلوط می‌کند. اگر نسخه‌ای فاقد تاریخ کتاب و امضای مؤلف باشد و هیچ اثری در آن دیده نشود، فقط کاغذ و خط و کتابت می‌تواند مشکل را حل کند. در این‌گونه موارد است که تا حدی می‌توان زمان کتابت نسخه را تخمین زد و در این‌گونه موارد آگاهی از نوع کاغذ و نوع خطی که در سده‌های گوناگون رایج بوده و سبک نوشته از اهمیتی ویژه برخوردار است و از روی آن‌ها می‌توان به تاریخ کتابت نوشته پی برد (فدایی، ۱۳۸۶، ص ۱۲۷؛ فروهر، ۱۳۸۶، ص ۲۹۳؛ التونجی، ۱۳۸۶، ص ۱۴۷).

کاغذ و سیر تحول آن: تعیین کاغذ در نسخه‌شناسی کتب خطی به‌منزله کشف بخشی از سرگذشت تاریخی آن نسخه و تاریخ کتاب‌آرایی و نسخه‌پردازی در آن منطقه جغرافیایی می‌باشد که نسخه در آنجا کتابت شده است. تعیین نگرش کاتب نسخه، مبنی بر انتخاب نوع کاغذ برای کتاب، نشانه ماندگاری و میزان اهمیت موضوع و عنوان کتاب است. در شهرهای ایران از جمله سمرقند، نیشابور، اصفهان، قزوین و شوشتر افراد و خانواده‌های زیادی با نام کاغذ مشهور بودند که در تاریخ این شهرها ذکر شده‌اند. اما کهن‌ترین نوشته‌های بازمانده از کتاب‌آرایی دوره اسلامی مربوط به برگه‌هایی از مصحف‌های نسخه‌های قرآن نوشته‌شده روی پوست است. با اینکه استفاده از کاغذ به‌شکل متعارف آن از اواخر سده دوم هجری در دنیای اسلام رواج پیدا کرد، اما شواهد موجود نشان می‌دهد که نگارش قرآن تا سده ۴ هجری و در برخی مناطق غربی دنیای اسلام تا سده ۸ همچنان روی پوست انجام می‌شد. این موضوع نشان می‌دهد که کتابت قرآن روی کاغذ تا مدتی مورد استقبال مسلمانان قرار نگرفته و ترجیح می‌دادند تا قرآن را روی اوراق پوستی کتابت کنند. به‌همین دلیل کهن‌ترین نمونه‌های بازمانده از مصحف‌هایی که روی کاغذ نوشته شده، مربوط به اوایل سده ۴ هجری است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۵۳-۵۴؛ عظیمی، ۱۳۸۷).

شناسایی خط: از مهم‌ترین مباحث نسخه‌شناسی، نوع خط دست‌نوشته‌ها و مخطوطات بوده است. اطلاعات و آگاهی‌های مربوط به خط‌شناسی می‌تواند نقص و کمبود اطلاعات کاغذشناسی را جبران کند. زیرا بررسی نسخه‌های موجود از ادوار مختلف نسخه‌نویسی حدود دقیق و در مواردی حدود تقریبی زمان و مکان کتابت نسخه‌ها را روشن می‌کند. از این‌روی، شناخت ادوار و اطوار و شیوه‌های کهن و متحول خطوط اسلامی در نسخه‌شناسی بر مصصحن و نسخه‌شناسان لازم می‌نماید (مایله‌روی، ۱۳۶۹، ص ۲۶۰). نسخه‌شناسان باید انواع خطوط را بشناسند و رسم‌الخط هر عصر و هر کشوری را بدانند، تا بتوانند کتاب مورد بررسی خود را



باز شناسند. مثلاً خط رایج در سه قرن اول هجری کوفی بود، سپس تغییرات و دگرگونی‌هایی پذیرفت. پس از آن خط فارسی دری است که از پیچیدگی و دوائر به دور است و آن همان خطی است که به‌وسیله آن تمام کتاب‌های فارسی و ترکی و بعضی از کتاب‌های عربی نوشته می‌شد (التونجی، ۱۳۸۶). خط‌شناسان برای نشان‌دادن کیفیت خط مراتبی قائل شده‌اند و برای هر مرتبه واژه‌ای به کار می‌برند که خوبی و بدی خطوط را با آن واژه‌ها اراده می‌کنند. واژه‌هایی که در این موارد به اتفاق خط‌شناسان و نسخه‌شناسان پذیرفته شده است، عبارتند از: ممتاز، عالی، خوش، خوانا، ناخوانا (مایل‌هروی، ۱۳۶۹، ص ۲۷۲). خطوط اصلی موجود در آثار و کتب خطی رایج در ممالک اسلامی بر اساس تاریخ مدون خط و خطاطی در تمدن اسلامی عبارتند از: کوفی، نسخ، ثلث، محقق، رقاق، ریحان، توقیع، تعلیق، شکسته تعلیق، نستعلیق، شکسته نستعلیق و سیاق که تعدادی از خطوط رایج در کتب خطی است (عظیمی، ۱۳۸۹، ص ۲۹). در مواردی از این خطوط همچون نستعلیق بعد از رحلت مهاجران ایرانی، کاتبان محلی شیوه خاص خود را با الهام از این خطوط به نمایش گذاشته‌اند که اندکی متفاوت از خطوط ایرانی بود و به جهت این تفاوت معرفی نسخه‌هایی که در ممالک غیر ایران نوشته شده است، فهرست‌نگاران انتساب خط را به جغرافیای محل کتابت بیان می‌کنند (مایل‌هروی، ۱۳۶۹، ص ۳۲).

سیر تحول صنعت تجلید و مقایسه آن در اعصار: تجلید علاوه‌براینکه از بعد هنری قابل‌توجه است یکی از عوامل مهم در نسخه‌شناسی و توصیف نسخه‌هاست. به‌طوری‌که با آگاهی از وضع و زمان رواج انواع جلدها، نسخه‌شناسان می‌توانند نسخه‌ها را بشناسند. به‌عنوان مثال کتابه یا کتیبه‌پردازی یکی از فنون ظریف در جلدسازی ایرانی و نیز عامل دقیقی در نسخه‌شناسی است^۱؛ نکته در خور طرح اینکه نسخه‌پردازان -خاصه در کانون دیوانی- بین موضوع نسخه و جلد، نسبتی برقرار می‌کردند به‌طوری‌که با رؤیت و نظر بر ظاهر جلد می‌توان موضوع نسخه را به‌طور کلی حدس زد. مثلاً کتاب‌های ادبی را با جلدهای روغنی گل و بوته‌دار و دارای کتیبه‌های مخطوط تجلید می‌کرده‌اند و در درون کتیبه‌ها ظاهراً به نام و نشان کتاب اشاره می‌داده‌اند (مایل‌هروی، ۱۳۶۹، ص ۲۲۰؛ افشار، ۱۳۸۰).

اندازه و قطع نسخه و کاغذ: اندازه کتاب از جمله ضوابط نسخه‌شناسی است قدما برای نشان‌دادن اندازه کاغذ و نسخه مصطلحاتی داشته‌اند که وضع آن به پیروی از اندازه کاغذی بوده است که کتاب را بر آن می‌نوشته‌اند. چون قطع یکی از مشخصات شناسایی نسخه و تمیز یک نسخه از نسخه دیگر بوده است. در میان مسلمانان نام‌گذاری قطع کتاب حداقل از قرن ۴ق/۱۱م. مرسوم شده و اصطلاحاتی چند در هریک از زبان‌های عربی، فارسی و ترکی وجود داشته که در برخی متون و مأخذ بر جای مانده است. منابع دست‌اول برای شناخت قطع

۱. کتابه‌سازی برای زیبا کردن جلد انجام می‌شود. به تمام مطالب حک‌شده روی جلدهای نسخه‌های خطی کتابه گفته می‌شود. کتابه از جنبه‌های هنری و آرایشی، جغرافیایی و رابطه میان متن و جلد اهمیت فراوان دارد (افشار، ۱۳۸۰، ص ۲۱-۴۴).



کاغذ و کتاب محدود است به متون کهن، عرض‌های مذکور در نسخه‌ها و اطلاعات افواهی^۱ (افشار، ۱۳۸۳). باید توجه داشت که یک تفاوت اصلی میان قطع نسخه و قطع کاغذ وجود دارد. بدین‌گونه که در آداب دیوانی تمامی ادوار اندازه کاغذی که برای ارسال به مخاطبانی با درجات مختلف استفاده می‌شد به تناسب مقام آن‌ها تغییر می‌کرد و این اندازه‌ها میان دبیران شناخته شده بود بنابراین در متون کهن آنجا که سخن از قطع کاغذ به میان می‌آید، مقصود همین کاربرد دیوانی است و ارتباط چندانی با قطع نسخه‌ها ندارد (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۲۱۹).
مرکب: نوع مرکب و رنگ‌هایی که در برگ‌های نسخه به کار رفته است، مانند عنوان‌ها با مرکب قرمز نوشته شده است. سطرهای کتاب در درون جدول با چه رنگ‌هایی کشیده شده است باید مشخص شود (فروهر، ۱۳۸۶).

مهر و امضا: یکی دیگر از راه‌های شناسایی نسخه‌های خطی مطالعه مهر و امضایی است که روی آن‌ها وجود دارد. مطالعه این موارد از نظر تعیین تاریخ و روزگار کتابت نسخ خطی به اهل فن در زمینه نسخه‌شناسی علمی مدد می‌رساند و اصولاً ملاک‌های ارزیابی اسناد تاریخی و نسخه‌های خطی هستند. با شناسایی امضای سند یا نسخه خطی، اصالت و صحت و سقم آن‌ها معلوم می‌شود. آگاهی از وضعیت شغلی و عملکرد رجال و شخصیت‌ها در ادوار مختلف، آگاهی از دایره مطالعاتی و فکری کاتبان و مؤلفان، دستیابی به بخشی از زندگینامه آن‌ها، تعیین موقعیت زمانی آن سند و نسخه از روی زندگینامه امضاکنندگان (در صورتی که اثر فاقد هرگونه تاریخ باشد) و تشخیص اسامی کسانی که تشابه اسمی دارند به‌ویژه اگر در یک زمان باشند و در یک موضوع مهارت داشته باشند کار ارزیابی را آسان‌تر می‌کند. مهرها و امضاها به دو دلیل اهمیت و ارزش فراوانی دارند: اول اینکه در شناسایی و تعیین اعتبار یک نسخه نقش مهمی دارند؛ دوم اینکه در تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی به مصحح^۲ کمک فراوانی می‌کنند. نسخه‌شناسان با مطالعه شکل مهر -سجع و خط سجع مهر، محل مهر- به سهولت قادر خواهند بود از لحاظ تاریخی نسخه را شناسایی و درجه اعتبار و اصالت نسخه خطی را معلوم کنند. محل مهر نسخ خطی همچون محل مهر پادشاهان و افراد عادی روی نامه‌ها و فرمان‌ها در دوره‌های مختلف متفاوت بوده است. مهرگاهی در آغاز کتاب، زمانی دیگر در انجام کتاب و گاهی بر ظهر (پشت) کتاب و مواضع دیگر زده می‌شد. همچنین ممکن است در یک نسخه خطی بیش از یک مهر دیده شود؛ مانند مهر نگارنده کتاب، مهر کاتب، مهر نسخه‌نویس و مهر کتابخانه (فدایی، ۱۳۸۶، ص ۸۸-۹۰).

آب‌نشان (ته‌نقش) / واترمارک: در بطن کاغذهای تولیدی نشان را به‌صورتی محو و به شیوه‌ای خاص درج می‌کنند نقش آب‌نشان در نگاه اول به چشم نمی‌آید ولی با اندکی دقت می‌توان آن را در بطن کاغذ دید. این نشان به‌ویژه هنگام قرار گرفتن در مقابل نور با وضوح

۱. افشار در مقاله خود ۳۵ اصطلاح که برای نام اندازه‌ها در متون و مآخذ قدیم دیده شده ارائه کرده است. این اصطلاحات عبارتند از: بازوبندی، بزرگ، بغدادی، بغلی، بیاضی، پالتویی، ثلث، ثمن، جامه‌ازی، دوثلثی جیبی، چارکی، چهارمراعی، حبایلی، خشتی، خفی، ربع، رحلی، رقیعی، سلطانی، سلیمانی، شامی، صفیری، طالی، طلحی، طوماری، فرعونی، مثنی، مربع، معمولی، منصف، منصور، نصف (نصفی)، ورق‌الطیر، وزیری (افشار، ۱۳۸۳، ص ۲۷-۳۶).
 ۲. تصحیح: هرگاه چند نسخه خطی بازمانده از یک کتاب را با یکدیگر مقایسه کرده و به یک متن درست‌تر و نزدیک‌تر به تألیف اصلی دست می‌یابیم. مصحح پس از شناسایی نسخه‌های بازمانده، باید اعتبار اصالت و ارزش آن‌ها را تعیین کند و با مقابله چند نسخه به متنی جدید و متفاوت از هر یک از آن‌ها برسد. در صورتی که مصحح، اختلاف نسخه‌ها (که به آن‌ها نسخه بدل گفته می‌شود) را در پاورقی و یا پایان کتاب بیاورد تا خواننده از گوناگونی نسخه‌ها آگاه کرده به آن تصحیح، اصطلاحاً تصحیح انتقادی و گاه چاپ انتقادی گویند (قیلج‌خانی، ۱۳۸۸، ص ۹۲).



بیشتری قابل‌مشاهده است. این نقش در کاغذهای دست‌ساز دوره اسلامی وجود نداشته است و لذا بهترین نشانه برای تشخیص فرنگی‌بودن کاغذها همین آب‌نشان است. گونه دیگر این نشانه‌ها که بر کاغذهای فرنگی نقش می‌شد و ساختار متفاوتی با آب‌نشان دارد مهر نقش برجسته است که برخی از کارخانه‌های کاغذسازی روی کاغذهایشان حک می‌کردند که شامل اطلاعاتی از قبیل نام و نشان سازنده، وزن کاغذ از نظر ضخامت و مطالبی از این دست را شامل می‌شود. این کاغذها در دوران قاجاریه به بعد وارد ایران شده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰، ص ۶۱-۶۳).

تعیین اصالت اسناد و نسخه‌های خطی با استفاده از روش‌های علمی و آزمایشگاهی: وجود روش‌های علمی و آزمایشگاهی بدان معنا نیست که تعیین اصالت اشیاء و نسخ خطی کاری است سهل و مانند تهیه یک عکس می‌توان اصالت یا جعلی بودن نسخه را در عرض چند ساعت یا چند روز به اثبات رساند. همان‌گونه که بررسی یک نسخه با روش‌های علمی سندشناسی کاری است پرهزمت و دشوار و اغلب نسخه‌شناسان برای تعیین اصالت و تصحیح انتقادی نسخ نیاز به صرف مدت‌ها وقت و تحقیق و تتبع بسیار دارند، بررسی آزمایشگاهی نسخ خطی نیز شامل روش‌های پیچیده‌ای است که نیاز به صرف ماه‌ها وقت، همکاری نزدیک نسخه‌شناسان و کارشناسان آزمایشگاه دارد؛ البته انجام آزمایش روی نسخه‌های خطی فقط هنگامی توصیه می‌شود که نسخه‌شناس پس از بررسی‌های دقیق درباره ساختار نسخه و انجام مراحل نسخه‌شناسی باز هم در اصالت آن تردید داشته باشد (بحرالعلوم، ۱۳۸۱؛ عظیمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸۴).

تبیین مؤلفه‌های اصالت نسخه‌های خطی

مرور کلی و بررسی شیوه تولید نسخه‌های خطی در ایران به تعریف و تعیین مؤلفه‌هایی در مورد اصالت آن‌ها انجامید. این مؤلفه‌ها (۳۲ مؤلفه) به روش فن دلفی با استفاده از نظر متخصصان موضوعی به‌دست آمد و در جدول زیر به‌ترتیب از بیشترین تا کمترین میزان اهمیت هر مؤلفه قرار داده شد.

معیار اصالت		
۱	نسخه به خط مؤلف	The manuscript outograph
۲	تاریخ کتابت	Date of copying
۳	نزدیکی به زمان تألیف	
۴	محتوای نسخه و تأثیر بر نسخه‌های بعد از خود در موضوع موردنظر	



معیار اصالت		
Edition (audition, lection, rhetoric, transmission certificate) and collation	تصحیح (سماع و قرائت، اجازه، بلاغ) و مقابله	۵
sign and seal	مهر و امضا	۶
Font/handwriting	نوع خط (شناسائی خط)	۷
Colophon	انجامه یا ترقیمه	۸
Marginalia/annotation note (Ta'ligh), glosses, subjoined notes, miscellaneous notes	حاشیه‌نویسی و تعلیق و یادداشت‌های ذیل نسخه، یادداشت‌های پراکنده، شرح متن و اطلاعات گرانمایی که کاتبی دیگر بر نسخه می‌نوشته است و غیره.	۹
	تزیینات هنری نسخه: ۱- رنگ‌آمیزی یا کاغذآرایی کاغذ شامل مرکب‌های الوان، افشان یا زرافشان، قطاعی، تکجیل، شنگرف و غیره ۲- تذهیب: اسلیمی، شمسه، محراب، حاشیه، لچکی، سرلوح، کتیبه، جدول، شرفه، سرترنج، دندان‌موشی و غیره ۳- تشعیر: تشعیر گیاهی و تشعیر وحوش ۴- نقاشی/نگارگری	۱۰
Compiled for ... (calepin, miscellaneous); Author (book)	تألیف برای ...	۱۱
Scribe	کاتب	۱۲
Compiler	گردآورنده	۱۳
Translator	مترجم	۱۴
	ویژگی‌های زبانی و نگارشی متن (سبک نوشته، تفاوت ساختاری و معنایی حواشی با متن و ...)	۱۵
Paper: types, antiquity, materialand paper size	کاغذ (نوع، جنس، قدمت)	۱۶
illustration and miniature	تصویرسازی و مینیاتور در نسخه‌های خطی	۱۷
Feiri fecit... /ordered by...	کتابت به سفارش ...	۱۸
	استفاده از روش‌های علمی و آزمایشگاهی برای تشخیص اصالت نسخه	۱۹



معیار اصالت		
Parchment manuscripts	اوراق پوستی نسخه یا نسخه‌های پوست‌نوشت	۲۰
Binding: Cover, type and material	جلد: نوع و جنس جلد، ویژگی‌ها و تزئینات جلد و اندرون جلد	۲۱
Ex-libris	مالکیت (نشانه مالکیت)	۲۲
Coat	شماره اموال (شماره ثبت)	۲۳
Inventory number	نشانه دستیابی به نسخه در کتابخانه (نشانه بازبایی)	۲۴
	محشی	۲۵
Scribal copy	نسخه مآخوذ (کتابت از روی ... یا نقل‌نویس)	۲۶
Editor	مصحح	۲۷
Preamble/prologue	دیبچه	۲۸
Illuminator	مذهب	۲۹
Table of contents, sources and citations	فهرست مطالب، منابع و استنادها	۳۰
Explicit	انجام متن	۳۱
Type of ink	نوع مرکب و رنگ‌هایی که در برگ‌های نسخه به کار رفته است	۳۲

نتیجه‌گیری:

سیاهه بر طبق مستندات کتابخانه‌ای حاصل گردید و تلاش شد هیچ مؤلفه‌ای نظر دور نماند.^۱ از بین متخصصان تعداد ۱۰ نفر قبول کرده و نظرات خود را بیان داشتند؛ در این راستا ۳۲ مؤلفه برای این معیار به‌دست آمد و طی ۲ دور به نتیجه مطلوب رسیدند. نتیجه مطلوب در اینجا میانگین بالاتر از ۳ در نظر گرفته شده بود.

در دور اول بالاترین میانگین حاصل‌شده مربوط به مؤلفه نسخه به خط مؤلف یا زیر نظر مؤلف است که برابر با عدد ۵ است و پایین‌ترین میانگین حاصل‌شده مربوط به مؤلفه تملک‌ها و شماره اموال و دستیابی نسخه در کتابخانه می‌باشد که برابر با عدد ۲/۴ است.

در دور دوم بالاترین میانگین به‌دست آمده، مربوط به مؤلفه نسخه به خط مؤلف یا زیر نظر مؤلف می‌باشد که برابر با عدد ۵ است که از بین ۳۲ مؤلفه، این مؤلفه به‌تنهایی عدد ۵ را

۱. تعدادی مؤلفه نیز در روایی پیشنهاد شدند، مؤلفه‌هایی همچون تصویرسازی، مینیاتور و دیبچه.



به خود اختصاص داده است.

هرچند متخصصان دسته‌بندی‌هایی در این زمینه ارائه کرده‌اند اما از آنجا که این جدول بر اساس اهمیت اجزای نسخه‌ها مانند فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی تدوین شده، لذا از آوردن مؤلفه‌ها کنار یکدیگر بر اساس دسته‌بندی‌های قبل خودداری شده است. در اینجا در یک جمع‌بندی کلی و با نگاهی به این جدول می‌توان به این نتیجه رسید که مؤلفه‌های اصالت یک نسخه خطی را می‌توان در ۵ بخش زیر پوشش داد:

۱- ظاهر فیزیکی نسخه؛ ۲- محتوای نسخه؛ ۳- ویژگی‌های زبانی و نگارشی نسخه؛ ۴- ویژگی‌های هنری نسخه؛ ۵- ویژگی‌های جانبی.

بر اساس یافته‌های به‌دست آمده در بخش نخست، **ظواهر فیزیکی** شامل: ۱- کاغذ: انواع کاغذ و قدمت و نوع و جنس آن؛ اوراق پوستی؛ ۲- جلد: نوع و جنس جلد؛ ۳- قطع نسخه و قطع کاغذ؛ ۴- نوع خط (شناسایی خط)، نوع مرکب و رنگ‌های به‌کار رفته؛ و ۵- شماره‌های ثبت و بازیابی و نشانه‌های مالکیت است.

از جمله مؤلفه‌های این بخش نوع مرکب است که از دید صاحب‌نظران حائز اهمیت می‌باشد اما در بیشتر موارد غیرقابل تشخیص و اگر کشف شود مهم است لذا کمترین رتبه را به خود اختصاص داده است. قطع نسخه نیز اگر چه جزو مؤلفه‌های اولیه سیاهه بود حذف شد اما می‌توان آن را در ظاهر فیزیکی اثر قرار داد.

در بخش دوم، **محتوای نسخه** شامل: دیباچه، انجام نسخه، انجامه یا ترقیمه، محتوا و موضوع نسخه (عناوین و سرفصل‌های نسخه)، حواشی، تصحیح (سماع و قرائت، اجازه، بلاغ) و مقابله، حاشیه‌نویسی و تعلیق و یادداشت‌های ذیل نسخه، یادداشت‌های پراکنده، یادداشت‌های تملک و وقف، نام واقف و تاریخ وقف و ...، فهرست مطالب، منابع و استنادها، می‌باشد که همگی میانگین موردنظر را به‌دست آورده‌اند.

مؤلفه پشت نسخه - (صفحه عنوان یا ظهر) - در روایی حذف شد با این استدلال که این واژه نامفهوم است.

در بخش سوم، **ویژگی‌های زبانی و نگارشی** شامل: ویژگی‌های زبانی و نگارشی متن، تفاوت‌های ساختاری و معنایی متن، حضور زبان‌های گوناگون در متن و ... است. بخش چهارم، **ویژگی هنری نسخه** شامل انواع تزئینات هنری تذهیب، تشعیر، کتاب‌آرایی و رنگ‌آمیزی، نگارگری، تصویرسازی و مینیاتور در نسخه‌های خطی و غیره را شامل می‌شود.

در بخش چهارم، **ویژگی‌های هنری نسخه** شامل انواع تزئین پشت نسخه‌ها، شکل هندسی انجامه (شیوه‌های آرایش انجامه نسخه‌ها)، تزئینات هنری نسخه: تذهیب (اسلیمی،



افشان یا زرافشان، تشعیر، جدول، سرترنج، سرلوح، شمسه، شنگرف، کتیبه، کمند، لچکی، مرکب الوان، مرقعات و ... آرایه‌های کاغذ تصویرسازی و مینیاتور در نسخه‌های خطی و ... این دسته از آن جهت که می‌تواند ویژگی‌های سبکی و هنری یک نسخه را نشان دهند می‌تواند منحصربه‌فرد و شاخص باشند و در محتوای اثر تأثیری ندارند فقط از این جهت که می‌توان با بررسی هنرهای به کار رفته که هر یک مختص دوره زمانی خاصی بوده است در صورت نداشتن سایر اطلاعات همچون قدمت و نام مؤلف و ... در تعیین تشخیص دوره زمانی نسخه یاری‌دهنده باشند و با کشف قدمت نسخه از این طریق می‌توان در مورد اصالت نسخه نظر داد. اما این مؤلفه می‌تواند در معیار شکل و سبک اثر مستند برای ثبت یک مؤلفه مهم باشد. مواردی همچون مینیاتور و نقاشی (که این مورد در سیاهه ذکر نشده بود و از دید متخصصان بحثی کاملاً جدا دارد) از آنجا که خود موضوعی گسترده با ویژگی‌های خاص خود می‌باشد، بهتر است مستقل و جدا از هرگونه آرایش نسخه‌خطی در نظر گرفته شود.

در بخش پنجم، **ویژگی‌های جانبی**: از آنجا که موارد این بخش در سایر بخش‌ها قرار نگرفتند با عنوان ویژگی‌های جانبی ذکر شدند. درحالی‌که این موارد از مهم‌ترین ویژگی‌های تعیین اصالت نسخه می‌باشد و شامل: به خط مؤلف‌بودن، تاریخ کتابت و زمان نزدیکی به کتابت، نسخه مأخوذ (کتابت از روی...)، تألیف برای ...، کتابت به سفارش ...، نام کاتب، نام محشی، نام گردآورنده، مذهب و ...، روش‌های آزمایشگاهی، مهر و امضا، آب‌نشان یا واترمارک و ... است

از دید برخی صاحب‌نظران عبارت تألیف برای ... باید به‌طور کامل‌تری در سیاهه مطرح می‌شد زیرا می‌تواند هم بیان‌کننده (به سفارش) باشد و هم (تقدیم به ...) و ذکر این نکته‌ها مهم است و عبارت کتابت به سفارش ... علاوه بر نشان دادن نقش حامی، نشان‌دهنده تحریک یا تشویق نیز بوده است. این مؤلفه‌ها از بین مبانی نظری و با استدلال به آن‌ها در نظر گرفته شده بودند و مؤلفه آب‌نشان یا واترمارک نیز در روایی حذف شد با استدلال به اینکه این علامت نشان کاغذهای فرنگی است نه ایرانی.



منابع:

- افشار، ایرج (۱۳۸۱). مقام انجامه در نسخه. *نامه بهارستان*. سال سوم، شماره اول، دفتر ۵، بهار-تابستان، ص ۳۹-۱۰۰.
- التنجی، محمد (۱۳۸۶). تحقیق در کتب خطی. مجموعه مقالات روش‌های تصحیح متون. به کوشش محمود نظری. تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ص ۱۴۱-۱۵۰.
- بی‌نام (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بی‌نام (۱۳۸۳). قطع کاغذ و کتاب در متون فارسی و عربی. *نامه بهارستان*. سال پنجم، شماره اول-دوم، بهار-زمستان. دفتر ۹-۱۰، ص ۲۷-۳۶.
- بی‌نام (۱۳۸۶). *سرگذشت و سرنوشت نسخه‌های خطی*. مجموعه مقالات روش‌های تصحیح متون نسخ خطی. به کوشش محمود نظری. تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ص ۳۱-۴۸.
- بی‌نام (۱۳۸۷). نسخه‌شناسی: کاغذ در نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی نسخ خطی. *آیینیه میراث*. دوره جدید، سال ششم، شماره سوم، پاییز، (پیاپی ۴۲)، ص ۱۶۱-۱۸۵.
- بی‌نام (۱۳۸۹). *اصول و مبانی نسخه‌شناسی در کتب خطی*. مترجمان صدیقه شاکری و مرتضی رضایی شریف‌آبادی. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- رحیمی ریشه، احمد رضا (۱۳۸۴). *نسخه خطی و فهرست‌نگاری در ایران*. مجموعه مقالات و جستارها به پاس زحمات سی‌ساله فرانسیس ریشار *نسخه‌شناس برجسته فرانسوی*. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- ستوده، غلامرضا (۱۳۸۶). تصحیح متون خطی. مجموعه مقالات روش‌های تصحیح متون نسخ خطی. به کوشش محمود نظری. تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ص ۲۲۷-۲۵۱.
- صفری آق‌قلعه (۱۳۹۰). *نسخه شناخت: پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی*. با مقدمه ایرج افشار. تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۳). در اندیشه فردای نسخه‌های خطی. *آیینیه میراث*. س ۲، ش ۳، پیاپی ۲۶، پاییز.
- عظیمی، حبیب‌الله (۱۳۸۵). نسخه خطی. *دایره‌المعارف کتابداری و اطلاع‌رسانی*، ج ۲، ص ۱۷۸۲-۱۷۸۴.
- زیر نظر فریبرز خسروی؛ ویراستاری ابراهیم افشار. تهران: کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- عظیمی، حبیب‌الله؛ نازی، ایوب (۱۳۸۹). نسخه خطی و فهرست‌نویسی آن در ایران. *کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*. سال ۴۴، شماره ۵۲، تابستان، ص ۷۱-۹۲.
- فدایی عراقی، غلامرضا (۱۳۸۶). *آشنایی با نسخ خطی و آثار کمیاب (فارسی و عربی)*. تهران: سمت، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.



- فروهر، نصرت‌الله (۱۳۸۶). روش تصحیح نسخه‌های خطی. مجموعه مقالات روش‌های تصحیح متون نسخ خطی. به کوشش محمود نظری. تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ص ۲۸۹-۳۰۲.
- قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸). فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته. ویرایش دوم؛ تهران: روزنه.
- کری‌ولش، استوارت (۱۳۷۹). نگارگری نسخ خطی در ایران. ترجمه محمد طریقی. هنرهای تجسمی. پاییز، شماره ۱۰، ص ۴۰-۴۵.
- مایل‌هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- محقق، مهدی (۱۳۸۶). روش تصحیح و نشر متون. مجموعه مقالات روش‌های تصحیح متون نسخ خطی. به کوشش محمود نظری. تهران: دانشگاه تهران، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ص ۲۱-۴۶.
- Edmondson, Ray (2002). Memory of the world: general guidelines to safeguard documentary heritage. Paris: UNESCO.
- "Memory of the World Register Companion" (2012). UNESCO Memory of the World Program. pp. 1-27. Available at <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CI/CI/pdf/mow/Register%20Companion.pdf> 1 August 2012.

